

**О. Горбатюк, к. філол. н., асист.,
Чернівецький національний університет
імені Ю. Федьковича**

НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ШЕВЧЕНКОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ С. СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО

У статті аналізуються науково-методологічні основи шевченкознавчих досліджень С. Смаль-Стоцького у контексті філологічної школи.

Ключові слова: Т. Шевченко, С. Смаль-Стоцький, філологічний метод, соціологічний та психологічний підходи.

В статье рассматривается научно-методологическое основание шевченковедческих исследований С. Смаль-Стоцкого в контексте филологической школы.

Ключевые слова: Т. Шевченко, С. Смаль-Стоцкий, филологический метод, социологический и психологический подходы.

The article examines the scientific and methodological basis of S. Smal-Stocky's studies on T. Shevchenko's works.

Key words: T. Shevchenko, S. Smal-Stocky, philological method, sociological and psychological approaches.

Першу високу оцінку науково-методичного підходу С. Смаль-Стоцького в дослідженні та викладанні літератури знаходимо вже у листі І. Франка до М. Драгоманова від 7 грудня 1890 р., де той зазначає, що "...лекції обох сих професорів [С. Смаль-Стоцького та О. Калужняцького. – О. Г.] мені подобалися без порівняння ліпше, ніж лекції Огоновського, – все видно більш європейський метод науковий" [10, 261]. Саме цей факт бере до уваги М. Наєнко, зазначаючи, що, засвоївши традиції філологічного літературознавства від В. Ягича та С. Смаль-Стоцького, І. Франко ще у 80-х роках ХІХ ст. торкався у своїх працях проблеми філологічної школи. З цього твердження виходить, що філологічний метод, яким С. Смаль-Стоцький послуговувався при аналізі художніх творів і який найкраще репрезентований в інтерпретаціях творів Т. Шевченка, широко застосовувався ним ще від початку його науково-викладацької діяльності в Чернівецькому університеті. Це підтверджує також у своїх спогадах В. Сімович, котрий навчався там упродовж 1899–1903 рр. Згадуючи семінарські заняття зимового семестру 1901–1902 рр., він зазначав, що "інтерпретації наші були наскрізь філологічні" [8, 662]. Як відомо, вчений зараховував себе до

послідовників філологічного методу, що неодноразово підкреслював у своїх дослідженнях: "дійшовши філологічним і логічним розбором поеми..." [9, 57], "із нашої філологічної аналізи виходить..." [9, 138], "досі тільки тому не розуміли поем Шевченка так, як треба, бо не розбирали їх філологічною метою" [9, 145] (підкреслення наші. – О. Г.). Цей науковий метод професора підкреслювали: В. Сімович у передмові до першого видання "Інтерпретацій", Л. Луців – до другого, а також інші вчені.

Погляди сучасних науковців на це питання суттєво не відрізняються. Так, відомий шевченкознавець В. Пахаренко в передмові до третього перевидання праці С. Смаль-Стоцького "Тарас Шевченко. Інтерпретації", визначаючи метод дослідження, яким той послуговувався, називає його "філологічною критикою", "філологічно-герменевтичним підходом" та зазначає, що "фактично Смаль-Стоцький став чи не першим послідовним творцем української герменевтики" [6, 11]. Інший літературознавець, М. Наєнко, у книзі "Літературознавчі концепції в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст." зараховує С. Смаль-Стоцького до представників філологічної школи у літературознавстві, але ми не знаходимо його імені в розділі "Філологічна школа і модерні її розгалуження в період новітньої літератури" у ґрунтовному дослідженні "Історія українського літературознавства" цього ж автора. Це, власне, чи не всі праці, в яких звернуто увагу на методологічні основи наукової діяльності С. Смаль-Стоцького.

У поглядах на виникнення філологічної школи в українському літературознавстві немає однастайності. Так, М. Наєнко, говорячи про розуміння суті цього поняття, зазначає, що в його основі лежить первісний зміст поняття "філологія": любов до слова. Автор зазначає, що в цьому разі "йдеться про слово, яке не тільки виконує номінативну функцію, тобто називає предмет і явище, а виражає внутрішню їхню сутність, за якою починається художнє, естетичне узагальнення" [5, 134]. І, на його думку, саме так розумів і трактував це німецький учений А. Баумгартен (1714–1762), який наполягав на тому, щоб естетика була самостійною наукою і входила разом з іншими до сфери філософських знань та становила собою теорію чуттєвого пізнання художніх явищ. Розвиваючи цю концепцію, мислитель дійшов до створення універсального вчення про прекрасне й про мистецтво, "оскільки красу А. Баумгартен визначав

як вершинність чуттєвого пізнання, а мистецтво – як втілення краси" [5, 134]. Зазначивши, що вчення А. Баумгартена проникало у сферу дослідження літератури досить повільно, М. Наєнко підкреслює, що лише в середині XIX ст. секрети внутрішньої та зовнішньої гармонійності слова почали привертати до себе увагу, що пов'язано з діяльністю Ш. Сент-Бева та Т. Готьє, які виступили проти корисливості та меркантильності в мистецтві, нагадавши про його самоцінність та про те, що головним критерієм мистецтва є краса.

За М. Наєнком, представниками філологічної школи в Україні стали автори "Молодої музи" й "Української хати". Завдяки експерименту Б. Лепкого в "Начерку історії української літератури" й освітній роботі філологічного семінару В. Перетца філологічна школа хоч і не набула системної цілісності, проте все ж стала доволі вагомим і цілком очевидним науковим фактом.

Дещо інший погляд на розвиток філологічної школи в Україні має М. Гнатюк. У книзі "Літературознавчі концепції в Україні другої половини XIX – початку XX ст.", покликаючись на працю відомої польської дослідниці З. Мітосек "Teorie badań literackich", учений виводить філологічну школу з виступу В. Шерера (1841–1886) – професора германістики в університетах Відня, Страсбурга та Берліна: "Історія літератури увійшла в довготривалий зв'язок з філологією. Це вимагало точного окреслення предмета досліджень. Уже не дії і не психологія народу мали стати метою історико-літературних студій. Тексти набували наукової автономії, як у філології, основним завданням дослідника була реконструкція, опис і пояснення твору" [1, 130]. Вчення В. Шерера підтримав професор славістики Віденського університету В. Ягич. За концепцією М. Гнатюка, принципи філологічного коментування творів в Україну прийшли двома шляхами:

а) унаслідок впливу ідей Віденської славістичної школи під керівництвом професора В. Ягича та пізніше професора Чернівецького університету Степана Смаль-Стоцького;

б) унаслідок впливу професора Санкт-Петербурзького та Київського університетів Володимира Перетца. У перші десятиріччя XX ст. В. Перетц проводив у Києві семінар з давньоруської літератури, учасниками якого були відомі пізніше вчені: М. Гудзій,

С. Маслов, Є. Тимченко, І. Огієнко, О. Дорошкевич, М. Зеров та інші" [1, 131].

На думку вченого, представником практичного втілення цього методу в українському літературознавстві був професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький, а В. Перетц зосередив свою діяльність на теоретичному обґрунтуванні філологічного методу в літературознавстві. На підтвердження своєї думки М. Гнатюк покликається на спогад В. Сімовича: "Твір роз"яснювано – філологічною методою з погляду речового, історично-літературного, граматичного і т. д., де кожне слово мало свою вагу, де кожне речення, й саме для себе, і у сполучі з іншими, діставало своє освітлення, де кожний образ мусів ставати ясний. Сам добрий декламатор, проф. Стоцький звертав увагу на відповідне відчитування самого твору, причому не мистецтво виголошування мало з читання виходити, а – повне його розуміння" [8, 737–738].

Філологічний метод у літературознавстві початку ХХ ст. набував поширення, але трактувався неоднозначно. Досить часто учасників естетичних шукань не об"єднувало нічого, окрім предмета зацікавлення, – художнього слова, та й сам теоретик цього вчення в Україні й Росії В. Перетц у своїх пошуках міг висловлювати суперечливі твердження. Змістом дослідження семінару були проблеми методології й теорії літератури як естетичного феномену. Щоправда, поняття естетики розглядалось відповідно до тогочасних уявлень про цю науку, а робота семінару здебільшого полягала у формуванні саме філологічного погляду на літературу, основою якого й була естетика. Для вченого філологічний метод полягав у оперуванні художньою формою, але він не завжди послідовний у розумінні суті форми й суті змісту.

Отже, для з"ясування приналежності С. Смаль-Стоцького до філологічного методу ми використовуватимемо теоретичні засади В. Перетца. Однак мусимо зазначити, що основна мета досліджень С. Смаль-Стоцького полягала у висвітленні насамперед націєтворчого та християнського аспектів творчості Т. Шевченка. Також слід пам"ятати про те, що, визначаючи свою приналежність до філологічного методу, професор міг вкладати в його розуміння дещо інше значення, ніж сучасна йому критика, адже з проаналізованого матеріалу виразно видно, що естетичний аспект

творчості Т. Шевченка також враховується вченим, але не відіграє провідної ролі в інтерпретації тексту. Навіть сам теоретик філологічної школи В. Перетц естетичний первень визначив як один із кількох основних, і тільки вже його учні визначили естетизм основним мірилом вартісності твору.

До власне літературознавчих досліджень С. Смаль-Стоцького зараховуємо такі його праці: "Чигирин", "Великий льох", "Чого мені тяжко, чого мені нудно...", "Бували війни й військовії свари", "Шевченкова етика", "Іван Підкова", "Тарасова ніч", "Концепція Шевченкової поеми "Сон"", "Шевченкове "Послання"", "Шевченкові "Думи"".

Варто зауважити також, що окремо стоїть теоретична праця С. Смаль-Стоцького "Ритміка Шевченкової поезії". Крім того, поза нашою спеціальною увагою з відомих нам праць залишились такі: "Шевченкова містерія", "Тарас Шевченко", "Останній рік Шевченкової поетичної творчості", а також неопубліковані рукописи академіка, що зберігаються в бібліотеках та архівах Чехії та США.

У системі наукових пошуків професора національний підхід був головним критерієм при аналізі українського літературного процесу. Це основна риса літературознавчих студій ученого, і саме її слід у першу чергу брати до уваги при аналізі його спадщини. Проводячи дослідження, С. Смаль-Стоцький часто використовував такі наукові методи, як соціологічний, естетичний, психологічний, компаративний.

Останній з них дослідник застосовує при аналізі творів "Чигрине, Чигрине...", "Великий льох", "Чого мені тяжко, чого мені нудно...", а також у розвідках "Шевченкова етика", "Концепція Шевченкової поеми "Сон"", "Шевченкове "Послання"".

Для підкреслення мотиву занепаłego морального стану сучасної поетові України, вираженого в поезії "Чигирин" (так дослідник називає вірш "Чигрине, Чигрине..."), він робить порівняння з пізнішими творами Т. Шевченка: "Во Іудеї...", "Осії. Глава XIV" [9, 74].

Тема України була основною у дослідженнях С. Смаль-Стоцького про творчість Т. Шевченка. Показовим у цьому плані є аналіз містерії "Великий льох", де поет в образі трьох пташок зображує три душі, яких не пускають до раю. Три душі – це уособлення трьох Україн: Богданової, Мазепиної та закріпаченої

Катериною II. Господь так страшно покарав ці душі через те, що одна підлітком перейшла з повними відрами дорого Богданові Хмельницькому (в народній традиції це символ сприяння удачі), коли він їхав до Переяслава присягати московському цареві. Друга ще недолітком, навіть не усвідомлюючи свого вчинку, напоїла коня (також символізує прихильне ставлення) Петрові I, коли той повертався після Полтавської битви. Третя – зовсім немовлям, побачивши царську галеру, посміхнулася Катерині II – "лютому ворогові", "голодній вовчиці".

Демонструючи спад віку цих душ, як відмітив В. Пахаренко, С. Смаль-Стоцький, а за ним і О. Павлів "прийшли до глибокого висновку, що три душі уособлюють собою занепад національно-державницької свідомості українського народу" [7, 207].

Аналіз образів трьох душ із містерії "Великий льох", де вони не можуть потрапити до раю і знайти спокій по смерті, в інтерпретації С. Смаль-Стоцького пов'язаний з тим, що вони караються за свідомі й несвідомі гріхи щодо України. Такий висновок учений підтверджує прикладом із поезії "За байраком байрак...", де душі козаків-братовбивців не приймає земля, що відповідає етиці українського народу й відображається у фольклорі [9, 86].

Гріхи на цьому не закінчилися, для глибшого увиразнення їх Т. Шевченко виводить на сцену трьох ворон: українську, польську й московську, яких розмістив на маяку, що символізує їхню політичну орієнтацію. Учений помітив, що українська ворона, на відміну від душ, що виправдовують свої гріхи незнанням, має повне і ясне розуміння ходу історичних подій та роль і місце України у взаємовідносинах Польщі й Московщини. Вона знає все, навіть чітко зазначає, що українська державність значно старша від польської та московської ("*Ви ще й не родились, як я отут шинкувала та кров проливала*"; "*В колодочки ще не вбились, безпері каліки!*").

Ворон, що відлетіли убивати українського Гонту, замінюють на сцені інші гріхи України – духовне каліцтво в образі трьох лірників – кривого, сліпого й горбатого. Відомо, що в історичній традиції українського народу мандрівні співці (гусярі, лірники, кобзарі) виконували роль духовного стрижня етносу, адже вони пам'ятали славні й трагічні сторінки минулого, оспівували подвиги сучасників. Мандруючи від села до села в часи повстань, вони збирали інформацію для війська, закликали народ до боротьби. У мирний

час співці не давали згаснути іскрам волі, честі й слави, виконували роль духовних світочів народу. Лірники з містерії "Великий льох" зображені zdeгенераваними постатями, не здатними до творчості, їхні розмови – це суцільні нісенітниця, а єдина мета – хоч яка-небудь пожива.

Підкресленням недоумства, підлості, сліпоти та навіженості людей, на переконання дослідника, служить епіграф до поеми, взятий із 43 псалма, який того ж таки 1845 року переспіваний Т. Шевченком:

*Покинув нас, на сміх людям, в наругу сусідам,
Покинув нас, яко притчу, нерозумним людям.
І кивають, сміючися, на нас головами.*

На думку С. Смаль-Стоцького, в основі твору лежить образ Різдва Христового, адже відродження України можливе тільки після етичного відродження нації, і в той же час – "Малюнок по-мистецьки задуманий, по-мистецьки виконаний і викінчений, влитий у форму народного вертепу, яку заразом Шевченко чудово стилізував" [9, 91].

Містичний момент розкопування льоху вселяє страх українській вороні, що, не дочекавшись, поки впаде Богданова церква (символ віри), думає, що можна ще розбудити український народ, адже виразно проглядається, що усвідомлення народної окремішності помітне у всіх персонажів "Великого льоху". Нема тільки хисту вирватися з того полону та розпочати власне державне будівництво.

Стаття "Чого мені тяжко, чого мені нудно..." повністю ґрунтується на компаративістичному методі. Для з'ясування "серцевої хвороби" поета професор наводить порівняння з "Тризни", "Чигрине, Чигрине...", "Пустки", "Невольника" та "Трьох літ". Нового тлумачення зазнає також образ всесвітнього царя волі зі "Сну", який ув'язнений разом зі злочинцями: "*Цар всесвітній, цар волі! Цар, штемпом увінчаний!*". Шляхом порівняння з образами творів "Якби ви знали, паничі", "Неофіти", "Марія" вчений веде його до образу Христа, або до персоніфікації "самої всесвітньої ідеї правди й волі або самого духу істини" [9, 180]. Із припущенням, що Т. Шевченко мав на увазі Ісуса Христа, здавалося б, важко погодитися, та й ніби не доцільне відкидання самого образу декабристів, про що свого

часу писав І. Дзюба [2, 272]. Подальша інтерпретація тексту поеми, зокрема голосіння погублених козаків в образі пташки на небі:

*І ми сковані з тобою,
Людоїде, змію!
На страшному судищі
Ми Бога закриєм
Од очей твоїх неситих...*

– наводить І. Дзюбу на таку думку: "Цей пасаж змушує повернутися до версії Смаль-Стоцького про те, що під "царем всесвітнім, царем волі", закутим у Сибіру, Шевченко міг мати на увазі самого Христа – така метафора зла самодержавної диявольщини, – може, це припущення не таке вже й безпідставне..." [2, 252]. Завдяки компаративістичному підходу інтерпретація цього образу С. Смаль-Стоцьким є значно глибшою від традиційного трактування його як образу декабристів, що встановилося радянським літературознавством. Ідею того, що всі перед Богом рівні й українське панство (еліта нації) повинно зрозуміти, що його покликання не в пануванні ("*Не дуріть дітей ваших, що вони на світі на те тільки, щоб панувать!*") ("І мертвим, і живим..."), дослідник підтверджує шляхом зіставлення з цитатами зі "Сну" – "*усі на сім світі – і царята і старчата – Адамові діти!*" та з "Холодного яру" – "*Дуріть дітей і брата сліпого, дуріть себе, чужих людей, та не дуріть Бога!*" [9, 128].

Застосування психологічного методу простежується при аналізі поеми "Тризна", в якій "дуже тонко переводить поет на собі самому психоаналізу" [9, 105], та в посиланні на етнопсихолінгвістичну характеристику творчості Т. Шевченка О. Колесою.

Соціологічний метод у літературознавстві видається дуже суперечливим, адже він базується на розгляді твору як ідеологічної конструкції, зумовленої світоглядом якогось класу суспільства чи економічної структури, що, безперечно, не є об'єктивним поглядом. Соціологічний метод у трактуванні В. Перетца є публіцистичним, а отже, зараховується вченим до суб'єктивних. Сильна прив'язка С. Смаль-Стоцького до ідеологічних засад націоналізму, безперечно, відображала інтереси його ідейних побратимів, що призводило до одностороннього погляду на творчість Т. Шевченка... У

більшості досліджень академіка на перше місце виходить національний аспект, а інші – релігійний, морально-етичний, соціальний, естетичний – розглядаються досить стисло, іноді навіть поверхово.

Естетичний метод передбачає поцінування художніх творів відповідно до певних канонів, притаманних тій чи іншій епосі. Застосовувався він С. Смаль-Стоцьким при аналізі ранніх творів Т. Шевченка, що відображають романтичний світогляд поета. Дослідник уважав, що це лише данина часові й унаслідок цього помітно абсолютизував ідейну, змістову грань творів.

Таким чином, як бачимо, методів, застосованих академіком, що можуть бути зараховані філологічною школою чи то до суб'єктивних, чи то до об'єктивних, не так уже й багато, та й зі згадуваних учених найчастіше послуговувався компаративним і соціологічним. Застосування якогось одного наукового підходу в дослідженні Шевченкового генія не передбачало повного його розуміння – це лише різносторонні погляди, які шляхом поєднання мали дати ширшу картину для тлумачення Шевченкового тексту, завдяки пізнанню якого можна дослідити концепцію творчості поета. Тому не варто кваліфікувати С. Смаль-Стоцького винятково як представника філологічної школи навіть попри те, що сам він так вважав.

Такі міркування дають нам підстави зараховувати літературознавчі студії академіка як до філологічних, так і до герменевтичних, адже шевченкознавчі студії вченого становлять цілісну структуру, що чітко простежується формулою герменевтичного кола: розуміння може прийти тільки через інтерпретацію, а для того, щоб проінтерпретувати, потрібно зрозуміти. Інтерпретація текстів поета мала довести читачам націоналістичний світогляд поета. Такий висновок дослідника підмітив ще Є. Маланюк: "У його завзятій боротьбі за справжнього Шевченка [...] дається напрям до великої правди: розуміння творчості Шевченка і висвітлення його особистості можливі лише за національного підходу до національного поета" [4, 124].

Отже, підсумовуючи, можна з певністю твердити, що самовіддану працю академіка С. Смаль-Стоцького цілком заслужено називають філологічним подвигом, але щоб повністю усвідомити роль і значення цього подвижника, потрібно дослідити не тільки його громадсько-політичну діяльність, що зробили В. Даниленко та

О. Добржанський, чи літературознавчі студії, спробу дослідження яких робимо ми, а слід ще вивчити й проаналізувати мовознавчі праці академіка. Тільки після такого ряду досліджень, присвячених видатному вченому та його учням, можна буде остаточно усвідомити місце, роль та значення його внеску в україністику. Ми ж на підставі наших досліджень доходимо висновку, що вже нині варто говорити про школу інтерпретації С. Смаль-Стоцького, принаймні в шевченкознавстві. Адже, послуговуючись компаративним, психологічним, соціологічним, естетичним методами філологічної школи, запроваджуючи герменевтичні засади в наукові дослідження, С. Смаль-Стоцький виховав цілий ряд послідовників свого методу інтерпретації тексту, що виразно простежується в працях найвідоміших його учнів – Василя Сімовича, Омеляна Цісика, Миколи Навроцького, Дмитра Цибушника, Миколи Равлюка, Луки Луціва, Миколи Гнатишака.

1. *Гнатюк М.* Літературознавчі концепції в Україні другої половини XIX – початку XX ст. – Львів, 2002.
2. *Дзюба І.* Тарас Шевченко. – К., 2005.
3. *Літературознавча енциклопедія* : У 2 т. – Т. 2. – К., 2007.
4. *Маланюк Є.* Ранній Шевченко // *Маланюк Є.* Книга спостережень. – К., 1997.
5. *Наєнко М.* Історія українського літературознавства. – К., 2001.
6. *Пахаренко В.* Філологічний подвиг // *С. Смаль-Стоцький.* Тарас Шевченко. Інтерпретації. – Черкаси, 2003.
7. *Пахаренко В.* Незбагнений апостол. – Черкаси, 1999.
8. *Сімович В.* Праці: У 2 т. – Т. 2. – Чернівці, 2005.
9. *Смаль-Стоцький С.* Тарас Шевченко. Інтерпретації. – Черкаси, 2003.
10. *Франко І.* Збір. творів: У 50 т. – Т. 49. – К., 1976–1986.